

Danica P i n t e r o v i ć

ISTRAŽIVANJE LIMESA U SLAVONIJI I BARANJI

Ako pod rimskim Limesom, državnom granicom carstva, podrazumijevamo ne samo tu granicu i cestu koja ju je pratila, već i sve vojničke objekte na njoj (turres, castella, castra); konačišta i postaje (mansiones, mutationes), osim u vojničke upotrebljavane i u poštanske svrhe; sela, zaseoke i ladanjska gospodarstva (vici, viculi, villae rusticae), uz Limes i u njegovoj pozadini; mrežu cesta koja ih je povezivala i međusobno i s glavnim prometnicama od granice prema unutrašnjosti provincije; sva veća mjesta u pozadini (municipii i coloniae); pristaništa, riječne luke, brane i kanale onda zaista možemo reći, da se istraživanje slavonsko-baranjskog sektora Limesa od Batine Skele do Iloka tiče cijele Slavonije. Ne zanima nas samo statička slika i šema njegove organizacije, već kako je on stoljećima mogao funkcionirati u najtješnjoj povezanosti sa svojom pozadinom, koja mu je pružala materijalnu bazu sa prinosima svojih gospodarstava i snabdjevala ga industrijskim produktima svojih radionica, tako potrebnih vojsci i njenim potrošačima. Limes je u početnim fazama rimskog osvajanja našeg dijela Panonije bio i uz Dravu, jer je pravac kretanja osvajačke vojske išao i Podravinom (Podravski Limes), pa tek onda na Dunav u radijalnim smjerovima (Podunavski Limes) i stoga je cijeli teritorij današnje Slavonije i Baranje (i još više od toga) bio obuhvaćen kompleksom Limesa. Ako ovako shvaćamo Limes i u njemu sagledavamo samo malen dio velikog obrambenog sistema carstva uzduž Dunava i Rajne u Evropi, uzduž morskih obala do englesko-škotske granice na sjeveru, uzduž obala Crnog Mora, Eufrata i Tigrisa prema istoku i jugu, te arapskih i afričkih pustinja do obala Atlantskog Oceana, onda istraživanje i našeg malog limeskog sektora ima povišenu vrijednost u iskazivanju podataka o životu do granice i na granici tog velikog svjetskog imperija. Ono će nam moći otkriti spoznajne elemente o dugotrajnosti te ogromne i kompleksne barijere, o šarolikosti naroda koji ju je branio, o brojnim neprijateljima koji su uvijek nanovo nadirali da ju pregage, o naporima da se to spriječi, o vojno-strateškim i organizacionim reformama, potrebnim za sigurnost carstva i o razlozima koji su nakon četiri do pet stoljeća trajanja doveli do njenog sloma.

Zbog vrlo impresivnih ostataka Limesa u Njemačkoj i zbog spoznaje o značajnosti te tvorevine, Nijemci su bili prvi koji su se počeli sistematski baviti istraživanjem Limesa, osnovavši već 1892. "Reichslimeskommission" u kojoj je odlučujuću riječ imao veliki i genijalni organizator naučnog rada Theodor Mommsen. Za Nijemcima slijedili su u tom istraživanju Englezi i druge narodnosti Evrope. Istraživanja odonda nisu prestala i ona su intenzivirala istraživanja rimske historije uopće i donijela obilje rezultata i za opću i za detaljniju rimsku vojnu i ratnu povijest. Istraživanja su doskora pokazala da je u Njemačkoj, na

"suhoj" dionici gornjogermansko-retijskog Limesa u donekle pravilnim razmacima evidentirano preko 1000 tornjeva, najprije izvedenih od drveta, poslije podignutih od kamena ili opeka, u kojima je patrola morala budno vršiti signalnu službu. Momčad za patrolu davala su u većim razmacima smještena castella ili kasarne, od kojih je već tada bilo poznato preko stotinu, dok su momčad za castella davali legijski logori iz pozadine.

Kod nas je Limes najranije bio u Sloveniji istraživan, još krajem prošlog stoljeća, i to sistem njegovih utvrda na slovenačkom tlu, podignutih za obranu ulaza u Italiju (Claustra Alpium Juliarum); tada se ispitivao i Limes na Dunavu u Srbiji od Smedereva do stare državne granice (mezijski limes). Jači se zamah i interes za studij Limesa kod nas očitovao tek poslije drugog svjetskog rata, a izazvan je bio aktivnošću i rezultatima postignutim u zapadnoevropskim zemljama i napose u susjednoj Austriji, Mađarskoj i Rumunjskoj. Stoga je Arheološko društvo Jugoslavije 1960. organiziralo Simpozij o Rimskom limesu u našem Podunavlju, na kome se referatima pojavio veliki krug istraživača. Svi su ti referati objavljeni u našoj prvoj publikaciji o Limesu, "Limes u Jugoslaviji" I u Beogradu 1961. - U Hrvatskoj se tek od 1961. posvećuje pažnja sistematskom studiju i našeg dijela Limesa uz Dravu, Savu i Dunav: s jedne strane, zbog priprema za održavanje "Petog internacionalnog kongresa istraživača Limesa u Jugoslaviji" u toj godini, a s druge, što su već bile donesene odluke, da se pristupi osnivanju Međukademijskog odbora za limeska istraživanja. - Kako se na području Jugoslavije nalaze dva sistema Limesa i to Podunavski u najširem smislu u cijeloj dužini toka kroz, ili na granici, Jugoslavije, i, takozv. Alpska klauzura naprama antičkoj Italiji, Odbor je za njihovo istraživanje angažirao razne arheološke ustanove u zemlji, tako Arheološki Institut Srbije u Beogradu, Muzej grada Beograda, Muzej Slavonije u Osijeku, Arheološki muzej u Zagrebu, Republični zavod za spomeničko varstvo u Ljubljani i Povijesni muzej na Rijeci. U tim su centrima formirane istraživačke ekipe, kojima rukovode stručnjaci.

Kako je rečeno tik pred osnivanje Odbora, održan je 1961. "Peti internacionalni kongres istraživača Limesa" koji je svoja zasjedanja započeo u Celju (stara Celeia), nastavio u Ptuj (Poetovio), Varaždinskim Toplicama (Aquae Iasae), u Zagrebu, Osijeku (Mursa), Novom Sadu i Sr.Mitrovici (Sirmium), a radom završio u Beogradu (Singidunum). Tada su članovi kongresa (preko 70 na broj) posjetivši Osijek, ovdje saslušali predavanje o Mursi, razgledali lapidarij i arheološki odjel u muzeju. Posjetili su i Donji grad zbog pogodnog položaja Murse na tom dijelu Drave, koji je od značaja bio u rimskoj ratnoj historiji, jer su se tu bile dvije sudboonosne i krvave bitke: jedna 260. u sukobu Galijena sa uzurpatorom Ingenuom, i, druga 351. kad je Konstancije II ovdje savladao svog opasnog protivnika Magnencija. Tokom rada na pokretnom kongresu od Celja do Beograda govorili su referenti raznih narodnosti o svojim rezultatima ili problemima u istraživanjima Limesa širom Evrope, Azije i Afrike, a čuli su se referati i mnogih naših istraživača: dra J.Šašela o Alpskoj Klauzuri, dr. Đ.Vučković-Todorović o Limesu

u Srbiji; u referatu M.Gorenca i dr. B.Vikić rasvjetljen je odnos Varaždinskih Toplica i Panonskog Limesa, odnosno istaknuta je važnost termalnih kupki "Aquae Iasae" za potrebe rekreacije i liječenja vojnih lica i ličnosti Panonskog Limesa. Iz referata dr. J.Klemenca o Panonskom Limesu u Jugoslaviji čuli su se podaci o strateškoj važnosti Batine Skele (Ad Militare), o izuzetnom vojničkom značaju Osijeka i Dalja (Teutoburgiuma), te o Sotinu (Cornacum) i Iloku (Cuccium), tih važnih strateških punktova na našem sektoru Limesa.

Međuakademijski odbor pokrenuo je i izdavačku djelatnost u vezi tih istraživanja, te god. 1963. izdaje sav materijal Petog kongresa u izdanju "Arheološki radovi i rasprave" III u Zagrebu, a u suradnji sa Arheološkim društvom Jugoslavije taj isti materijal Petog kongresa, u boljoj opremi, u Beogradu.

U srpnju 1968. Odbor je u Osijeku organizirao Simpozij o istraživanjima Limesa u SFRJ i već u idućoj godini 1969. svi su referati sa toga Simpozija otštampani u XII broju Osječkog zbornika. Od stranih stručnjaka prisustvovao je dr. A.Mocsy, vodeća ličnost mađarske arheologije u istraživanju panonskog Limesa i pročitao svoj referat "Kasno-rimska obalna utvrda u Bačkoj". Ostali domaći referenti iznijeli su rezultate svoga rada u minulih sedam godina, a također i problematiku kojom se u svojim naporima susreću. Dr.P.Petru iz Ljubljane govorio je o najnovijim radovima u Julijskim Alpama, prof. R.Matejčić iz Rijeke o radu na Liburnijskom Limesu, prof. M.Bulat o radu u Slavoniji i Baranji, dr. D.Pinterović o problemima na sektoru Batina Skela - Ilok, dr D.Dimitrijević o istraživanjima u Srijemu i dr. D.Vučković+Todorović o Limesu u Srbiji.

Prof.M.Bulat u svom referatu govori o tri pojasa na terenu Slavonije i Baranje koji slijede Limes i povezuju ga s unutrašnjosti. U prvom pojasu uz sam Limes on je dotada bio reambulirao 21 rimski lokalitet i među njima uočio kao značajnije Batinu Skelu, Zmajevac, Dragojlov Brijeg, Lug, Kopačevo, Sarvaš, Aljmaš, Erdut, Dalj, Sotin i Ilok. Izvjestio je o izvršenim sondiranjima terena Daljske ciglane 1966. i narednih godina, jer je to teren na kome su bile smještene dvije pomoćne rimske trupe. U drugom pojasu bližeg zaleđa Limesa evidentirao je 13 lokaliteta, a među njima se nalazi i Mursa na Dravi. Onih su se godina, kao i uvijek ranije u Osijeku, pojavljivali zanimljivi nalazi od kojih će ovdje biti spomenuti samo neki: natpisni kamen u čast cara Komoda, jedna ara posvećena Majci-Zemlji, dva sarkofaga, grobovi zidani od opeka, zidovi, temelji i podovi nekih zgrada. U trećem udaljenijem pojasu uz Limes od značaja je bilo zaštitno iskopavanje 1966. kasnorimske nekropole u Sladojevcima, koja se na temelju nalaza novaca datira u doba od Konstantina do Julijana, a mogla je pripadati poljoprivrednom imanju uz podravsku limesku cestu Poetovio - Mursa. Od ostalih lokaliteta trećeg pojasa došlo se do novih podataka u vezi Štrbinaca (Certissa) na temelju nalaza nakita, dna staklene čaše s portretima bračnog para i mozaičnog poda kasnoantičke vile. Pažnju su u to doba izazvali i rimski nalazi u Oroliku, gdje se predmnijeva da je bila postaja Caelena. Najboga-

tiji nalazima toga pojasa bili su Vinkovci i tada, kao i uvijek ranije, jer su Vinkovci nastali na tlu važnog municipija, a kasnije i kolonije (colonia Aurelia Cibalae). I tu su došli na vidjelo nakit, oruđe, keramika, vodovodne cijevi. U svim tim istraživanjima sudjelovali su muzeji u Osijeku, Vinkovcima, Đakovu, Vukovaru i Iloku. - U referatu dr D. Pinterović dotaknute su nepravilnosti na potezu limeskih utvrda od Batine do Kopačeva, jer iz terenskih razloga one su se morale udaljiti od obale Dunava i nastati na praporastoj terasi iznad poplavnog terena. Izdašni rimski nalazi to lijepo potvrđuju tako da se mogla ustanoviti obrambena linija od Batine, preko Zmajevca, Grabovca, Luga i Vardarca na Kopačevo, a od Nemetina na Dravi trasa ceste morala je smjerati prema Dalju zaobilazeći na utoku Drave u Dunav veliku vodenu barijeru - Kopački rit - i dunavsko koljeno kod Aljmaša i Erduta. - Istaknuto je da se zahvaljujući ispitivanjima već može nazrijeti prilično pravilan lanac kaštela u manjim razmacima zračne linije od Batine do Kopačeva koji je i morao postojati zbog patrolnog sistema na granici. I niže od Aljmaša na Erdut, te od Dalja, Borova, Vukovara, Sotina i Šarengrada do Iloka lokaliteti su očito bili razmješteni u većim, pravilnim razmacima na uzvisinama nad Dunavom s mnogo većom mogućnosti kontrole nad nasuprotnim nižim terenom. Između kaštela pretpostavlja se da su stajale kule osmatračnice, kako to nalazimo uzduž Limesa i drugdje. Patrolna služba u ratno doba drži pod kontrolom kretanje neprijatelja s onkraj granice, dok u mirna vremena ona vrši kontrolu nad trgovinom i razmjenom robe, koja se na određenim mjestima na Limesu u određene dane smjela i preko granice odvijati. Istaknuto je neriješeno pitanje uloge Petrijevac (Murselle) u ratnoj i vojnoj historiji Rima. Zbog nalaza legijskog pečata na opeki stvorena je pretpostavka da je tu bio možda i samo privremeno legijski logor leg XIII G.M.V. ali do danas nije riješeno pitanje gdje je kod Petrijevac mogao biti taj logor. - U tom referatu iznesene su i smjernice, koje nas moraju rukovoditi u daljnjem radu na našem Limesu. U ispitivanjima treba očekivati pravilan raspored kaštela i osmatračnica, ukoliko to teren dopušta. No ne treba izgubiti iz vida niti razne faze u razvoju Limesa tokom stoljeća. Prva faza je Domicijanovo doba, kad se na brzu ruku grade objekti od prolaznog materijala, drveta i zemlje; druga je faza Hadrijanovo doba, kad se gradi od solidnog materijala, od kamena i opeke. Severovo doba znači obnavljanje Limesa, jer se restauriraju utvrde, popravljaju ceste i nanovo podižu mostovi, kako se to obilato odražuje na natpisima toga vremena. Četvrta faza pada iza Dioklecijanovih reformi, to je doba Konstantina i njegove dinastije i nasljednika, kad se na Limesu izgrađuje lanac burgova u kojima milites limitanei brane granicu i nasljednom su vojnom službom uz nju vezani. - Taj je referat upozorio i na poteškoće u našem radu, jer a priori moramo računati s velikim stepenom razorenosti rimskih vojnih objekata na našem terenu. To se naročito tiče napr. Dalja, gdje je ciglana decenijima rovala baš na mjestu vojničke utvrde, a pri tom u prošlosti nikad nije bilo izvršeno neko sistematsko ispitivanje. Uz to je vjerojatno Dunav, koji tik do ciglane protječe, rušio obalu i mnogo materijala odnosio u svojim valovima. Drugi faktor destrukcije je drveni i zemljani materijal

koji se u ranoj, i ponovno u kasnoj, antici pretežno upotrebljavao i koji nije mogao odolijevati zubu vremena. Ako je pak ostalo ostataka objekata od trajnijeg materijala, opeke i kamena, taj se kasnije odnosio na drugo mjesto i u sekundarne svrhe ponovno upotrebljavao. Treće, mora se imati u vidu ono što se često kod nas i drugdje također dešavalo još u antici, a i kasnije: nakon ratnih razaranja utvrde su se nanovo užurbano podizale, ruševine izravnjivale i na "débrisu" gradili novi objekti. U srednjem su se vijeku cpet na rimskim temeljnim zidovima gradile crkve ili utvrde, kako je to možda bio slučaj i u Petrijevcima i drugdje. -

Te iste godine 1968. u jesen pristupilo se prvom sistematskom iskapanju jednog sektora Murse u Bosanskoj ulici u Donjem gradu Osijeka. Taj je sektor odabran, jer se znalo, da on u prošlosti nije doživljavao poremećenja u slojevima i jer se prema raspoloživim topografskim podacima zaključivalo, da su tamo još u Katančićevo vrijeme viđeni temelji rimskih kuća. Ispitivanje u osam dugoljatih sondi razne veličine nije zaopću sliku života u Mursi donijelo nekih iznenađujućih novih saznanja, ali je dalo mogućnosti da se stečeni topografski podaci unesu u tlocrtni plan Murse, jer su konstatirani temelji kuća dviju i čak triju njenih građevinskih faza. Ispitivanja su pokazala da je tu život tekao prilično kontinuirano od 1. do 4. stoljeća, iako je postojao period nasilnog rušenja i razaranja požarom za vrijeme markomanskih ratova. Karakteristični slojevi i keramika koja je dobro poslužila za dataciju, dopuštali su zaključak, da ovdje iza ratnih razaranja nije došlo do napuštanja terena, već naprotiv do obnove kuća na izravnanom zemljištu te sukcesivno i do adaptacija kuća, kako se to vidi po tragovima čak i tri poda na tri nivoa u profilima jedne sonde. Nalazi raznolikog građevinskog materijala mogli su dati ideju o urbanom tipu ovog dijela Murse. Kuće su ovdje bile građene od velikih rimskih latera, pokrivene su bile tegulama i imbricima; imale su bar djelomično hipokauste; podove od terrazza ili od podnih kockica, ali i od naboja; na kućama bilo je i detalja od profiliranog kamena. Oslikane freske starijeg horizonta mogle su se datirati u doba do markomanskih ratova, a nalazi mlađeg horizonta pripisati vremenu neposredno iza ratova. Brojni nalazi keramičkih fragmenata dali su uvida u opremu tih kuća sa stereotipnim žuto-smeđim i crvenim posuđem, rađenim po italiskim uzorcima, ali također i sa po nekim finijim importiranim komadom tankostijenih pehara i sigilatnih zdjela. Šva se dokumentacija sa iskapanja u Bosanskoj ulici nalazi objavljena 1971. u XIII broju Osječkog zbornika.

U ovom historijatu o istraživanju Limesa u Slavoniji mogu se zabilježiti još neki rezultati.

Godine 1968. izišla je rasprava dr. Danice Pinterović "Limesstudien in der Baranja und in Slawonien" u izdanju stručnog časopisa "Archaeologia Jugoslavica" IX u kojoj je sabrano sve što je dotadašnje terensko iskustvo pokazalo i izneseno sve što je o našem sektoru Limesa zabilježeno u starim mapama, itinerarima, geografima i u kasnoantičkom izvoru "Notitia Dignitatum"; zatim je raspravljano o svim nalazima koji imaju

značajniju iskaznu vrijednost, kao što su miljokazi (za sistem i popravak cesta na Limesu), natpisi koje su ostavile legije i auxilijarne jedinice (zbog približnog uočavanja pomicanja trupa) te pečati vojnih jedinica na opekama (da se vidi koje su legije, kohorte i ale ovdje ostavile tragove svoje djelatnosti). Izbor ilustracija načinjen je tako da se pokaže ono što je općenito ili izuzetno značajno u vezi rimske vojničke opreme i vojničkog života na našem tlu. Na mapa-ma 18. stoljeća od pomoći je bila jedna mapa sa ucrtanom utvrdom s pet tornjeva na kraju sela u Kopačevu i oznakom "Rudera". Točno na tom mjestu često dolaze na vidjelo nalazi iz rimske epohe, kao i tragovi rimskih temelja i zidova. Naša su nas ispitivanja učvrstila u uvjerenju da se na tom mjestu nalazio rimski vojni objekt. Kod mjesta Popovca na istoj mapi ucrtana je pravokutna utvrda uz oznaku "Rudera arcis Romanae Quadri Burgi". Na drugoj mapi označen je toranj "Turris" na brežuljku u Batinoj Skeli, na kojem danas stoji Augustinčićev spomenik Slobodi. I na ovom, kao i na označenom mjestu u Popovcu nalazi potvrđuju ono što mape iskazuju. Na nekim se mapama nalaze ucrtani "rimski šančevi", koji su možda u nekoj vezi sa šančevima u Bačkoj, za koje najnovija ispitivanja mađarskih istraživača dokazuju da se radi o kasnoantičkom obrambenom sistemu uperenom protiv vjekovnih rimskih neprijatelja (povremeno i saveznika) Sarmata, koji su zapremali uglavnom prostor između Dunava i Tise. Neke su mape pokazivale pravac rimske ceste koja je iz Murse kretala prema sjeveru između Bilja i Meca, a spajala je Mursu s Aquincumom, važnim strateškim punktom na panonskom Limesu. Njeni su se tragovi samo terenski mogli ustanoviti sjeverno od Podravlja s onu stranu Drave. - Studij Peutingerove Tabule, Antoninovog itinerara i "Notitiae Dignitatum" olakšao je da se još i uz terensku evidenciju mogao identificirati niz objekata od Batine prema zapadu i jugu sve do Kopačeva i od Aljmaša, Erduta i Dalja uz Dunav sve do Iloka. Ostaje neriješeno pitanje gdje u Baranji treba locirati lokalitet Aureus Mons, Albanum i Donatiana. Vjerujemo da su ti lokaliteti mogli biti smješteni samo na rubu lesne terase iznad poplavnog terena, kako je već spomenuto. Iz raspoloživih izvora nama su poznata imena osam lokaliteta uz samu granicu na našem sektoru, i to su: Ad Militare, Ad Novas, Aureus Mons, Albanum, Donatiana, Ad Labores, Teutoburgium, Cornacum i Cuccium, no iz terenske evidencije mi znamo za trostruko veći broj lokaliteta na istom potezu, koji mogu pripadati i gospodarstvima i zaseocima.

Dosada nađeni i poznati miljokazi potječu sa tri lokaliteta našeg Limesa: jedan iz Batine iz vremena cara Opelija Makrina (217/18), tri iz Osijeka iz vremena cara Aleksandra Severa (iz 230?) i cara Julija Vera Maksimina (iz god. 236.), te jedan istočno od Iloka, nađen u Neštinu, iz vremena Aleksandra Severa. Ovi nalazi miljokaza naglašavaju ne samo tri važna vojnička uporišta na našem sektoru, već dokazuju i veliku akciju na popravcima cesta u prvoj polovici 3. stoljeća, kad se počam od Septimija Severa velika pažnja obraćala revitalizaciji Limesa. - U Osijeku je nađeno najviše vojničkih natpisa iz kojih je moguće zaključiti da su se veksilacije nekih legija ovdje povremeno nalazile, kao što su legije I i II Ad,

X, Gem P.F. i XIII Gem.M.V., a to su baš one četiri legije koje su gotovo dva stoljeća činile posadu obih Panonija, Gornje i Donje. I auxilijarne čete ostavile su natpisa u Mursi: coh. II Alp. (equitata) i ala II Arav. iz 1.st.; coh. III praet. iz 3.st.; coh. I Alp. iz doba Severa. Te su čete ili boravile privremeno u Mursi ili su tu prošle na svom maršu prema nekom ratištu. I u Dalju su nađeni natpisi ale I c.R. i ale II Arav. iz 1. i 2. stoljeća, a i njihovo je prisustvo ovdje u vezi s dačkim ili sarmatskim ratovima. Vojnički su se natpisi našli i na Dragojlovom Brijegu, Aljmašu, Vukovaru, Sotinu i Iloku. Opeke s pečatima nekih legija i kohorata također su se našle uzduž našeg Limesa, pa i one govore o tragovima nekih aktivnosti dotičnih vojnih jedinica u našem kraju. Vojnički pečati na tegulama ili opekama najbrojnije su se pojavili u Osijeku (sa 29 komada) i u Batini (sa 11 komada), dok ih se nalazilo i u drugim lokalitetima kao na pr. u Zmajevcu, Lugu, Dalju, Sotinu i Iloku na samom Limesu; u bližem zaleđu njegovom, pojavili su se u Petrijevcima, Štrbincima, Ceriću, Močarima i Popovcu. Značajnim vojničkim predmetima, nalazima novaca i drugog, ističe se Batina i to zbog grobnog nalaza 1876. sa bogatim grobnim priložima iz 3. st., zbog srebrnih zapadnogotskih fibula 4. ili 5. stoljeća i zbog obilnog nalaza novaca od Klaudija do Valensa. Ističe se i Dalj zbog tamo nađene lijepe brončane zaštite za konjsku glavu, brončanih posuda, fino izrađenog vrča u obliku poprsja Pana, tri komada novca gepidskog kralja Kunimunda iz 6. stoljeća, da spomenemo samo najinteresantnije nalaze, a oni daju dokaza i o dugom kontinuitetu toga naselja do samog kraja antike. U Sotinu su se desili nalazi fragmenata vojne opreme: oklopa, željezne maske kacige, umbra, strijele, noževa i dr. Od značajnijih nalaza iz Iloka neka su spomenuti samo: tri sarkofaga, tri fragmenta granitnih stupova, ostaci rimskog vodovoda, nadgrobni spomenik sa pet poprsja, glava satira na mramornoj ploči i mala ara posvećena DEO SOLI INVICTO, a dvije srebrne fibule iz 5. ili 6. stoljeća pokazuju nastavak života i na ovoj strateškoj točki našeg dijela Limesa.

Iznad svih lokaliteta bogatstvom rimskih se nalaza ističu Mursa i Cibalae. Obim je gradovima pripala velika uloga i u doba osvajanja naših krajeva i u doba pacifikacije zemlje i romanizacije provincije. Oba su grada i u doba dekadanse i čestih građanskih ratova bila znamenita ratišta, jer tu su se bile krvave bitke koje su odlučivale o sudbini carstva. Kod Cibala Konstantin je 314. pobijedio svoga suparnika Licinija i tada ostao samovladar, a kod Murse, kako je već spomenuto, car Konstancije II svladao je suparnika Magnencija prije no što je i on primio u svoje ruke svu vlast u zemlji. O historijama ova dva rasadišta rimske kulture i civilizacije napisao je Josip Brunšmid na samom početku ovog stoljeća dvije izvršne monografije: Colonia Aelia Mursa (VHAD IV 1900) i Colonia Aurelia Cibalae (VHAD VI 1902). - Što se Murse tiče, njena vojnička uloga je očita, jer ona slijedi već iz samog položaja u blizini utoka Drave u Dunav i iz položaja u neposrednoj blizini Limesa. Da li se Mursa prije no što je postala kolonijom razvila iz vojničkog logora smještenog u blizini keltsko-latenskog oppiduma istog imena, da li je nastala kao veteran-

ska kolonija, te da li je i na kojem mjestu i poslije imala provizorni logor ili kasarne za smještaj četa koje su za dačkih, sarmatskih, markomanskih i osobito za kasnijih građanskih ratova bezuvjetno, već zbog mosta na Dravi, morale prolaziti kroz Mursu, to se sve još danas ne može dokazati, ali se može naslutiti i pretpostaviti iz detaljne analize svih njenih nalaza i osobito epigrafskih spomenika.

Na temelju sporazuma između Saveznog zavoda za međunarodnu tehničku suradnju u Beogradu i Smithsonian Institution-a u Washingtonu povjeren je Muzeju Slavonije u Osijeku zadatak da u zajednici sa stručnjacima Arheološkog muzeja u Zagrebu organizira jedno zajedničko jugoslavensko-američko sistematsko iskopavanje na brdu "Gradac" u Batinoj Skeli. Iskopanje je izvršeno u mjesecu augustu i septembru 1970. Radom su sudjelovali kroz duže ili kraće vrijeme i arheolozi iz Vukovara, Vinkovaca, Đakova i Sombora. - Batina je odavno zanimala naučne krugove svijeta jedno, zbog svog idealnog položaja na brdu iznad Dunava i drugo, zbog nalaza koji su dospijevali u razne domaće muzeje te u muzeje svijeta od Budimpešte i Beča sve do New Yorka. Ti nalazi potjecali su sa raznih mjesta Baranjske Grede, a vremenski su pripadali brončanom doba, kulturi žarnih polja, tračko-kimerijskom krugu (zbog nalaza rekvizita konjske opreme), halštatskom i keltsko-latenskom razdoblju. Ta raznolikost kultura kroz veliki vremenski raspon odavna je znanost zanimala, ali su nedostajali terenski podaci o okolnostima nalaza i stoga se materijal mogao vrednovati samo na temelju komparacije i tipologije. Sistematsko iskopanje 1970. dalo je stratigrafskih podataka o naseobinskom kontinuitetu i o pripadnosti već poznatog i novo nadošlog materijala određenim kulturama i kulturnim grupama. Iskopanje je izvršeno sa kompletnom tehničkom i fotodokumentacijom koja se čuva u zagrebačkom i osječkom muzeju; pokretni materijal prevežen je iz priručnog laboratorija na terenu u Arheološki muzej u Zagrebu, gdje je nakon čišćenja, konzerviranja i restauriranja vraćen u osječki muzej. Do potpune obrade i publikacije još nije došlo, ali se to smatra postulatom skore budućnosti, na koji znanstvenici čekaju, jer se radi o prvom sistematskom istraživanju brončano - i željeznodobnih naseobina u Hrvatskoj. Dakako da se prilikom tog iskopanja većeg stila obratila pažnja i tragovima antike, kojih također u obilju ima na brdu "Gradac", samo nešto sjevernije od prethistorijskih slojeva. Znalo se da je tu bilo u kasnoj antiki sjedište konjaničkih trupa "equites Flavianenses" i da "Notitia Dignitatum" to sjedište nazivlje Ad Militare, da je tu nađen miljokaz sa spomenom cara Opelija Makrina, da su tu nađeni pečati na opekama kohorte II Asturum i brončane fibule 4. ili 5. stoljeća koje su mogle pripadati gotskim oficirima. Prilikom iskopanja 1970. na platou blizu Augustinčićevog spomenika naišlo se na temelje 1,80 m debelih zidova s jedne i druge strane ceste uz rub platoa te se smatra da se radi o plaštu utvrde u pravcu sjeverozapad - jugoistok. Iskopanja je osječki muzej vršio i nakon odlaska jugoslavensko-američke ekipe u godini 1971. i 1972. i došao do novog rezultata, tj. otkriven je zidni plašt i u drugom smjeru, gotovo okomito na prvi smjer. Ispitivanja još nisu završena zbog teško premosti-

vih zapreka: taj cijeli značajni teren je pod vinogradima, a uske sonde među lozama koje su zbog zidina u trećem pravcu kopane nisu dale sigurne rezultate, i stoga se veličina te vojničke utvrde još ne može sa sigurnošću utvrditi. Računa se međutim da je na obližnjem platou, na kome je sâm spomenik podignut, također postojao logor, jer nam to pokazuju kako nalazi tako i prirodni položaj terena. Predmnijeva se da su logori služili i za pješadiju i za konjicu. Nalazi opeka s vojničkim pečatima živo nam evociraju vojnički karakter oba lokaliteta. Već su otprije bili poznati pečati kohorte II Asturum i kohorte VII Breucorum te legije II Adiutrix i legije VI Herculiae, njih 11 na broj. Za vrijeme iskapanja 1970. do 1972. nađeno je još desetak pečata leg II Ad. i coh II Ast. Nalazi već poznati i novo nađeni ukazuju na postojanje vojničkog objekta u Batini od polovice 1. stoljeća do kasne antike, no neko preciznije datiranje objekata do sada je bilo otežano zbog jako poremećenih slojeva uslijed možda stoljetnog rigolovanja vinograda na tom izvanrednom arheološkom terenu.

Moramo ponovno konstatirati, da smo u Slavoniji kasno počeli istraživati Limes i da smo zaostajali u istraživačkoj aktivnosti za radom u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Srbiji, pa dakako i u Mađarskoj. Razlozi su bili i ostali u nedostatku većeg broja stručnih lica i u nedostatku većih financijskih sredstava. Međutim, otkako se u Hrvatskoj počelo koordiniranim radom na istraživanju Limesa, aktivnosti se i u Slavoniji nižu iz godine u godinu i rezultati se objavljuju tako da se novi doprinos uočava, a postignut je koliko daljnjim rekognosciranjem terena, toliko i arheološkim zahvatima većeg ili manjeg stila. Taj uspon u istraživanju Limesa može se pratiti u "Arheološkom pregledu", koji od 1959. izlazi u Beogradu i u kojemu se registriraju godišnje sve glavnije arheološke aktivnosti, pa i one koje se tiču Limesa. Stoga što slavonskom Limesu kao zaleđe u najširem smislu spada i sjeverozapadna Hrvatska, sjeverna Bosna uz Posavinu i Srijem, istaknut ćemo ovdje u kojim se sve pravcima osjeća napredak.

U "Arheološkom pregledu" iz godine u godinu možemo pratiti izvještaje o iskapanjima u Emoni, Poetoviju i Sirmiumu, tim važnim vojnim uporištima u osvajačkim operacijama Rimljana na našim terenima. Iskapanja velikog stila, s velikim financijskim sredstvima i sa velikim štabom stručnjaka, domaćih i stranih, vodila su se u Sirmiumu, koji je nesamo, kao kasnorimska carska rezidencija, već i kao važna cestovna raskrsnica i kao središte metalo-prerađivačke proizvodnje odigrao najvitalniju ulogu u srijemskom i slavonskom sektoru Limesa. - Da su Aquae Iasae kao rekreaciono i lječilišno središte sada, nakon mnogogodišnjeg sistematskog ispitivanja, bolje osvjetljene i pravilnije vrednovane nego ikad ranije u odnosu i na vojne i civilne ličnosti panonskog Limesa, i to je ogroman doprinos našega vremena. - Iskapanja 1962 u Jalžabetu blizu rijeke Plitvice dala su važne podatke o postojanju naseobine sa mostom preko Plitvice, koja je bila vezana uz magistralu Poetovio-Mursa i, kako se to uz ostalo očituje i po vojničkom natpisu leg XIII, ulazila je u sklop pojasa Podravnog Limesa. - U toku su istraživanja antičkog metalurškog pogona u dolini Japre u sjeverozapadnoj

Bosni, koji se sastojao od talioničkih peći za preradu željeza, kompleksa radionica i upravnih zgrada te rudarskog naselja, a osobito se razvio u 3. i 4. stoljeću od značaja je u našoj tematici jer je sirovinom snabdjevao kovnicu i radionice za preradu metalnih predmeta u Sisciji. Iz Siscije finalna je roba dospijevala u vojničke logore na Limesu. - Otkrića do kojih se došlo u Štrbincima kod Đakova prilikom izgradnje trafo-stanice, potkrepljuju pretpostavke da se tamo nalazila postaja i naseobina Certissa na važnoj cesti Sirmium, Cibalae, Incerum, Aquae Balissae, Siscia. Tamo se desio i vrlo rijedak nalaz staklenog dna čaše sa portretima muža i žene, urezanim na zlatnoj foliji u obliku medaljona, import iz Italije 4. stoljeća. - Rezultati su značajni bili i u ispitivanjima u istočnom Srijemu, jer su mogle biti s velikom sigurnošću ubicirane dvije postaje na liniji Singidunum - Sirmium i to mutatio Altina i mutatio Noviciana. Bliže Savi u "Progarskim vinogradima" nađeni su ostaci velike ciglarske peći sa mnogo fragmenata opeka i crijepova i utisnutih pečata CLFP (Classis Flavia Pannonica), što nam daje apsolutni dokaz o djelatnosti te flotile na Savi i slutnju, da se tu nalazilo i njeno pristanište. - Pomno evidentirani nalazi u Oroliku kod Vinkovaca upućuju da se tu može tražiti antička Celena, također na drumu Sirmium-Siscia. - Dalje, dok se 1968. dešavaju novi nalazi u Varaždinskim Toplicama i u Osijeku, objavljuje se u Arheološkom pregledu izvještaj o značajnosti terena u Velikim Bastajima i u Daruvaru i o novim, vrlo vrijednim nalazima rimske epohe do kojih se došlo ambicioznim probnim iskapanjima. Nalazi na rudini "Zidine" u Velikim Bastajima (antički pod, zidne slikarije, natpisne mramorne ploče, i glinene vodovodne cijevi, tragovi mozaika) možda ukazuju na raskošniju vilu ili gospodarstvo, dok nalazi u Daruvaru (stupovi, kapiteli, are, kipovi i reljefi) daju naslućivati da je tu na izvorištu mineralne vode također bio centar rimskog lječilišta s hramom ili trijemom. Od 1969. počela su arheološka ispitivanja i u Šćitarjevu kod Velike Gorice, gdje je bila antička Andautonia. Radilo se u jezgri antičkog naselja na Savi, otkriveni su masivni temelji zidova, podovi, ognjišta, a elementi arhitekture ukazuju na rano- i kasnocarsku epohu. Još Katančić spominje da su iz tog dijela Šćitarjeva izvađeni materijal upotrijebili za popločenje stare zagrebačke katedrale. - Višegodišnja iskapanja u Ludbregu otkrila su perimetralni zid antičkog naselja guste izgradnje i u njemu kupališni kompleks s bazenima visoke kvalitete kasnorimskog građevinarstva. Naselje leži na prijelazu preko rijeke Bednje, a na cesti Poetovio - Mursa, te po nepokretnom i pokretnom materijalu pokazuje da je imalo vojnički karakter. Vjeruje se da je tu dobivena kontura naselja i postaje Iovia - Botivo, poznate sa Tabule Peutingeriane i Antoninovog itinerara. Živa građevinska djelatnost u Donjem gradu Osijeka omogućila je nekoliko puta od 1970. da se organiziraju zaštitna iskapanja i ispitivanja terena prije nego se dopusti izgradnja novih objekata. Na taj način dobivene su konture pojedinih kuća ili sklopa kuća u samom središtu Murse, u blizini Trga Vladimira Nazora, i na području između njega i Vukovarske ceste. Radilo se u zajednici s Regionalnim zavodom za čuvanje spomenika kulture u Osijeku, te je tehnička i fotodokumentacija zajedno s pokretnim materijalom pohranjena u Muzeju Slavonije.

Dok se bude moglo pristupiti obradi i objavljivanju nalaza s tih zaštitnih iskapanja, dobit će se živa slika o građevinskoj kvaliteti i karakteru kuća i njihovih inventara u središtu Murse. To su bile kuće na mjestu nove donjogradske pošte, te na mjestu gdje su nikla bliže Vukovarskoj cesti dva nova nebodera. I na mjestu unutar bolnice prilikom izgradnje novih odjela otkriveni su temelji i zidovi nekih Mursinih objekata. Podaci su od pomoći za topografiju Murse i raster njenih ulica.- Godine 1972. pristupilo se sistematskom ispitivanju kasnoantičke nekropole na "Treštanovačkoj gradini" kod Tekića blizu Slav. Požege. Pomno izvedeno iskapanje omogućilo je detaljnu analizu načina ukapanja i svih grobnih priloga, pa također i antropološko prikazivanje lubanja iz ove nekropole. - Ovaj kratak pregled o samo najmarkantnijim otkrićima u radu na Limesu u Slavoniji ne može ostati bez spomena o otkriću divnog rimskog mozaika jedne ugledne zgrade, možda vile bogataša, kod Benkovca na desnoj obali Sloboštine blizu Okučana. Postoje planovi da se tamo izvede jedno sistematsko istraživanje.

Cilj ovog pregleda o našim istraživanjima bio je, da se ukaže u kojim se sve smjerovima pošlo u istraživanju kompleksa Limesa.

U Glasniku slavonskih muzeja koji već niz godina u Vukovaru izlazi, također se mogu naći informacije nekih slavonskih muzealaca o istraživanju Limesa. Dosada se najčešće javljao arheolog prof. M. Bulat iz Osijeka. Izvještavao je o nalazima na području Osijeka, a to su uglavnom bili temelji zgrada, grobovi kasne antike raznih tipova te arhitektonski ili epigrafski kameni spomenici uz ostale ostatke materijalne kulture. Izvještavao je o radu u Batinoj Skeli u godini 1970., o obilasku rimskih šančeva u Baranji, o novim nalazima u Daruvaru na obronku Starog Slavika, o nalazu rimskog kamena u Kopačevu te o sondažnom ispitivanju u Milutinovićevoj ulici u Dalju.

Značajan je doprinos u radu na Limesu dao i arheolog prof. A. Dorn iz Vukovara. U opisu svog rekognosciranja Limesa na području vukovarske općine on luči lokalitete uz sâm Dunav od onih u bližem i onih u dubljem zaleđu. Uz Dunav registrira "Gradac" kod Borova, rudinu "Trojstvo" kod Sotina, Gradac kod Sotina i Diminac kod Opatovca kao moguće rimske utvrde, od kojih Gradac kod Sotina pokazuje temelje utvrde od opeka 2 m debele. Od lokaliteta u bližem zaleđu Limesa nalazi "Ljeskovo" nedaleko Bobote s građevinskim materijalom od devet kasnoantičkih objekata; "Crkveno Dambovo" nedaleko Bogdanovaca sa rimskim grobljem; "Grabovo" nedaleko Sotina, možda rimska stražara; "Zlopolje" kod Mikluševaca, možda seljačko gospodarstvo; "Pivnica" kod Tompojevaca, rimska zgrada; "Krčevine" nedaleko Tompojevaca s nalazom brončane figure Lara i poprsja mladog muškarca. U duljem zaleđu uočava prof. Dorn "Orašće" kod Tovarnika s tragovima nekog rimskog naselja; Orašje-Jasenik kod Tovarnika kao moguću staciju Ulmo na magistrali Sirmium-Siscia; gradinu u Berku kao nalazište latenske i rimske keramike.

O svojim opažanjima i iskustvima u radu u Vinkovcima izvještava nas I. Iskra-Janošić, arheolog i direktor muzeja. Od mnogobrojnih i konstantno se pojavljujućih nalaza rimske materijalne kulture spomena je vrijedno otkriće rimske (već sedme!) lončarske peći kružnog oblika, koje nam pruža masu podataka o viševrsnoj keramičkoj produkciji starih Cibala. J. Langhamer, direktor muzeja u Sl. Požegi prethodno izvješćuje o istraživanjima koja su planirana u kraju kod Treštanovaca i ukazuje na značajne tragove više rimskih zgrada, koje je Turković Kutjevački davno tamo otkrio, a prof. dr. Klemenc prilikom svog obilaska tog terena uočio tragove ulica i opkopa, vjerojatno starog Inceruma, na površini od 60 jutara. - D. Sokač, arheolog muzeja u Sl. Požegi objavljuje prikaz o arheološkom iskapanju rimske nekropole na "Treštanovačkoj gradini" kod sela Tekića, o čemu je ovdje već bilo govora.

U Glasniku se javlja i K. Minichreiter, arheolog Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku. Sudjelovala je u obilasku "rimskih šančeva" u Baranji; izvještava o nadzoru koji je vodila nad rimskim nalazima u Miljanovićevoj ulici u Donjem gradu prilikom rekonstrukcije, kad je utvrdila ostatke zidova čitavog niza kuća na dva nivoa, što dokazuje dvije faze u izgradnji Murse na tom potezu. Ona je otkrila u Zapolju, općina Nova Gradiška, novo arheološko nalazište, jer je vidjela presječene dijelove rimskih zidova jednog kompleksa zgrada.

BIBLIOGRAFIJA

- J.Klemenc, Limes u Donjoj Panoniji, Limes u Jugoslaviji I, Beograd 1961, 5-34
- D.Pinterović, Prilog topografiji Murse, Limes u Jugoslaviji I, 35-42
- D.Pinterović, O rekognosciranju baranjskog sektora Limesa, Limes u Jugoslaviji I, 43-45
- B.Vikić, Neki novi podaci iz Varaždinskih Toplica o životu u pozadini panonskog limesa, Limes u Jugoslaviji I, 47-49
- P.Velenrajter, Dosadašnji rezultati ispitivanja limesa u Bačkoj, Limes u Jugoslaviji I, 51-58
- J.Korda, Tragom limesa od Vukovara do Iloka s osobitim obzirom na Cibalae, Limes u Jugoslaviji I, 59-65
- D.Dimitrijević, Nekoliko podataka o rimskom limesu u istočnom Sremu, Limes u Jugoslaviji I, 93-103
- J.Šašel, Clausurae Alpium Iuliarum, Quintus Congressus internationalis limitis romani studiosorum, Zagrabiae 1963, 155-161
- M.Gorenc-B.Vikić, Die Aquae Iasae und ihr Verhältnis zum Pannonischen Limes, Quintus Congressus, 111-117
- E.Pašalić, Die Wirtschaftsbeziehungen zwischen dem Hinderland der Adria und dem römischen Limes an der Donau, Quintus Congressus, 167-176
- D.Vučković-Todorović, Recherches récentes sur le Limes danubien en Serbie, Quintus Congressus, 183-193
- B.Vikić-Belančić, Istraživanja u Jalžabetu kao prilog upoznavanju života u zaleđu dravskog limesa, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, III-3, 1968, 75-101
- B.Vikić-Belančić, Istraživanja u Vinkovcima 1966.godine, Vjesnik Arh.muzeja u Zagrebu IV-3, 1970, 159-176
- B.Vikić-M.Gorenc, Završna istraživanja antičkog kupališnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama, Vjesnik AMZ, IV-3 1970, 121-157
- B.Vikić-Belančić, Prilog istraživanju antičkog naseobinskog kompleksa u Varaždinskim Toplicama, Vjesnik AMZ, VI-VII-3, 1972-1973, 75-132
Već je spomenuto, da je Osječki zbornik dr.XII, 1969. posvećen Simpoziju o Limesu. Od ostalih radova u vezi Limesa neka su spomenuti iz novijih brojeva samo neki:
- D.Pinterović, Mursa za dinastije Severa, Osječki zbornik VII 1960, 17-42
- M.Bulat, Rimske opeke i crijepovi s pečatima u Muzeju Slavonije, Osječki zbornik IX-X 5-24

- D.Pinterović, Mursa u svjetlu novih izvora i nove literature, Osj.zbornik XI 1967,-65
- Bulat-Pinterović, Novi rimski natpisi iz Osijeka, Osj.zborn. XI 87-93
- Pinterović-Bulat, Izvještaj o arheološkom ispitivanju na terenu Murse u 1968.godini, Osj.zborn.XIII 1971,3-50
- Bulat-Pinterović, Novi rimski natpisi iz Osijeka i okolice, Osj.zborn. XIII 1971, 101-116
- D.Pinterović, Ostaci rimskih kuća i kućanstava u Osijeku, Osj.zborn. XIV-XV 57-121
- D.Pinterović, Nepoznata Slavonija, Osj.zborn.XIV-XV 1973-1975, 123-166
- D.Sokač-M.Bulat, Rimska nekropola na Treštanovačkoj Gradini, Požeški zbornik IV 1974, 115-154
- V.Šaranović-Svetek, Raspored rimskih legija i pomoćnih trupa na cijelu Limesa od Dalja do Petrovaradina, Godišnjak ogranaka Matice Hrvatske, Vinkovci,1966/67.